

Тамара Павлівна ДЕМЧЕНКО,
кандидат історичних наук, доцент,
член Національної спілки краєзнавців України,
Заслужений працівник освіти України
(Чернігів, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-9308-6170>
kafistukr@ukr.net

Світлана Григорівна ІВАНИЦЬКА,
доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Сумського державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка
(Суми, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-1677-1013>
roxsolana1964@gmail.com

ПУБЛІКАЦІЇ ІЛЛІ ШРАГА В «ЗАПИСКАХ НТШ»: РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ДОРОБКУ РЕГІОНІВ (1897–1904 рр.)

Мета статті. Авторки прагнуть простежити історію співпраці Іллі Шрага із «Записками НТШ» (1897–1904 рр.), проаналізувати проблематику його текстів, основні напрями й теми, з'ясувати, яке значення публікації І. Шрага мали для українського національного руху і як допомагали публічно представити інтелектуальний доробок регіонів. **Методологія дослідження.** Стаття спирається на методологічні принципи системності, історизму, антропологізму, міждисциплінарності. Використано спеціально історичні методи (історико-генетичний, історико-хронологічний, компаративний, історико-типологічний, біографічний), методи історичного джерелознавства (евристичний, класифікаційний, науково-критичний). **Наукова новизна:** дотепер ця тема не перебувала у фокусі уваги істориків; авторки вперше з'ясували історію співпраці чернігівського адвоката з виданням М. Грушевського «Записки НТШ» (Львів), систематизували дані про публікації Іллі Шрага в ЗНТШ, довели, що в центрі його уваги повсякчас перебував «Земський збірник Чернігівської губернії», а також найцінніший

доробок українських письменників і дослідників, життя яких було пов'язано з Черніговом і земством; Шраг використовував можливість подавати огляди й рецензії на шпальтах ЗНТШ, щоб пропагувати здобутки української культури, доводити на фактах важливість і необхідність освіти й просвіти українською мовою, рідною для селянства. **Висновки.** Проаналізовані тексти І. Шрага засвідчують, що земські діячі, котрі прагнули максимально використати досить вузькі можливості, що їх надавала земська реформа середини 1860-х рр., заслуговують на пошану й увагу нинішніх українців. Уваги й поцінування варта праця Іллі Шрага, який намагався представити інтелектуальний доробок регіональних видань (зокрема матеріали «Земського збірника Чернігівської губернії») і найпродуктивніших літераторів, чия доля на той час була пов'язана з Черніговом, на сторінках редактованих М. Грушевським «Записок НТШ».

Ключові слова: Ілля Шраг, Михайло Грушевський, «Записки НТШ», «Земський збірник Чернігівської губернії», мовне питання.

Обшир наукової літератури, присвяченої історії та з'ясуванню масштабів, напрямів і результатів редакційно-видавничої роботи Наукового товариства імені Шевченка (НТШ), чималий. Одним із перших дослідників, який вивчав це питання, став Л. Винар. На думку історика, щоб підняти видавничу діяльність НТШ на новий рівень, у М. Грушевського був один шлях: амбітної мети досягти можна було тільки завдяки підвищеному, прямо-таки вибуховому зростанню обсягу наукової продукції. Автор, зазначивши, що «на М. Грушевського спав тягар редакційної й видавничої праці в НТШ» [3, с. 30], зауважив особливі труднощі, із якими був пов'язаний саме цей вид діяльності, а водночас ретельно проаналізував практичні кроки нового редактора для поліпшення ситуації. Л. Винар відверто визнав, що «зміст перших томів Записок під оглядом якості і укладу матеріалу не був сильним» [3, с. 31]. М. Грушевському доводилося паралельно розв'язувати кілька проблем: вишукувати кошти, змінювати редакційну політику, вимагати науковості від авторів, засновувати нові часописи й серії та бібліотеки, опановувати ще не досліджені ділянки українознавства відповідно до змін, означених у статуті НТШ. Зрештою, основний вектор цих зусиль можна визначити досить чітко: перетворити НТШ у строго наукову інституцію, відмовившись від її квазіполітичного стану. У реформованих «Записках Наукового товариства імені Шевченка» (далі — ЗНТШ) вражали обсяг

й інформативність матеріалів у розділах бібліографії та рецензій. Вони містили огляди часописів і видань Російської імперії, Польщі, Угорщини, Німеччини та інших країн і до 1914 р. становили майже третину обсягу видання.

Мета статті — простежити історію співпраці Іллі Шрага з «Записками НТШ» (1897–1904 рр.), проаналізувати проблематику його текстів, основні напрями й теми. Нарешті спробувати дати відповідь на питання, чому М. Грушевський виявляв зацікавленість у таких оглядах, і з'ясувати, яке значення публікації І. Шрага мали для українського національного руху і як допомагали публічно представити інтелектуальний доробок регіонів.

Вірогідно, один із напрямів модернізації змісту наукового видання М. Грушевський убачав у залученні авторів із різних регіонів Наддніпрянської України. Шукаючи дописувача з Північного Лівобережжя (Чернігово-Сіверщини), редактор ЗНТШ обрав кандидатуру Іллі Шрага, якого він знав особисто. Очевидно, М. Грушевський читав і публікації І. Шрага, принаймні деякі з них, оприлюднені в першій половині 1890-х рр. у часопису галицьких народовців «Правда» (дев'ять публіцистичних нарисів під назвою «Листи з Черниговщини» і ще дві статті). Зіграла роль, можливо, й та обставина, що І. Шраг був активним земцем і мав практичний досвід роботи секретаря збірника. На середину 1890-х років чернігівський адвокат здобув репутацію громадського діяча з виразними українськими переконаннями; він не цурався конкретних справ, якими б марудними вони не були, не уникав безоплатної роботи. Узявши на себе ще одне зобов'язання — готувати огляди «Земского сборника Черниговской губернии» (далі — ЗСЧГ) для львівського видання, І. Шраг не врахував лише одного — браку часу на виконання своїх численних обов'язків. Його листи до М. Грушевського доби активної співпраці із ЗНТШ сповнені наріканнями на постійний цейтнот, який ставав на перешкоді, щоб надіслати текст огляду чи рецензії до редакції вчасно. Наприклад, у листі від 24 червня 1897 р. І. Шраг скаржився: «“Чужі” справи вимагали виїздів з Чернігова і перешкоджали праці: обереш вільний час, налагодишся робити, аж треба кудись їхати, і нічого не зробиш» [9, с. 30]. І все ж, у супереч обставинам, кілька років поспіль чернігівський діяч надсилав розлогі й добросовісні огляди змісту чернігівського земського збірника і деяких близьких за змістом або жанром видань до Львова.

Ілля Людвигович Шраг, який у пресі виступав під псевдонімом «Черниговець», криптонімом І. Ш. (або Ш. І.) (23.08.1847, містечко Седнів Чернігівського повіту Чернігівської губернії — 11.04.1919, м. Чернігів), народився в сім'ї лікаря. Навчався в Чернігівській гімназії, із якої був виключений (1865) за участь у виступі учнів проти впровадження тут системи доносів. Здавши екстерном іспити, вступив до Петербурзької медико-хірургічної академії, але через півтора року перевівся на юридичний факультет Петербурзького університету. До громадського руху приєднався наприкінці 1860-х років; за участь у студентських виступах у березні 1869 р. був відрахований без права навчання в інших російських університетах, заарештований і висланий на батьківщину. До 1874 р. служив у губернській земській управі, виконуючи одночасно обов'язки секретаря в редакції «Земского сборника». Після успішної здачі іспитів екстерном та захисту відповідної кваліфікаційної роботи в університеті Св. Володимира отримав диплом кандидата права. У 1875 р. після зняття нагляду (але без скасування заборони проживати в столицях й університетських містах) розпочав адвокатську практику й паралельно багаторічну службу на виборних посадах в органах земського та міського самоврядування на Чернігівщині. Із початку 1890-х рр. — активний діяч українського національного руху, один із фундаторів Чернігівської української громади. Листувався з Петербурзьким комітетом грамотності з приводу видання україномовних книжок; не раз виступав на захист української мови і культури на губернських земських зборах; брав участь у розв'язанні питання про прийняття в дар Чернігівським земством музею української старовини В. В. Тарновського. Із 1897 р. — член Загальної української безпартійної демократичної організації. Від листопада 1904 р. — член Української демократичної партії (УДП), із кінця 1905 р. — Української демократично-радикальної партії (УДРП). У 1905 р. — учасник з'їздів земських і міських діячів, на яких не раз виступав від імені УДП із заявами про необхідність національно-територіальної автономії України. У лютому 1905 р. у складі делегації українських діячів до голови Комітету міністрів С. Ю. Вітте клопотався про скасування Валуєвського циркуляра 1863 р. й Емського указу 1876 р. та легалізацію українського друкованого слова. Один із керівників Чернігівського губернського комітету конституційно-демократичної партії. Депутат першої Державної думи від блоку кадетів і українських радикал-демократів. Співзасновник і голова української думської гро-

мади. У Думі виступав із вимогою політичної амністії, викривав діяльність чернігівської адміністрації, дебатував із аграрного питання, критикував кадетський земельний проєкт «42-х». За підписання Виборзької відозви (липень 1906 р.) відбув 3-місячне ув'язнення, був тимчасово відсторонений від адвокатської практики та виключений з органів земського і міського самоврядування. Із жовтня 1908 р. відновив адвокатську практику. У 1907 р. увійшов до складу Чернігівської «Просвіти», із якої на вимогу губернатора був виключений у вересні 1908 р. Один з ініціаторів створення Товариства українських поступовців (ТУП). Виступав як захисник у 1903–1906 рр. на політичних процесах, у 1908–1912 р. — на літературних процесах. Під час Лютневої революції 1917 р. увійшов до Виконавчого комітету об'єднаних громадських організацій Чернігова, очолив Чернігівський окружний суд. Обраний товаришем голови ТУП, перетвореного в Союз українських автономістів-федералістів (СУАФ); член Президії СУАФ (березень-червень 1917 р.). Член Центральної Ради, представник української адміністрації на Чернігівщині. Засновник і керівник Чернігівського відділу Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ) (із квітня 1917 р.). Наприкінці 1917 р. І. Шраг увійшов до складу ініціативної групи для заснування в Чернігові видавництва «Сіверянська думка», що ставило собі за мету «зادля освіти народної... друкувати і видавати різного роду видання культурно-просвітнього характеру, переважно українською мовою, по українознавству»¹. Незважаючи на несприятливі політичні умови, товариство спромоглося протягом 1918–1919 рр. видрукувати 6 книжок, зокрема нарис П. Стебницького «Вернигора».

Помер І. Шраг у Чернігові, перебуваючи під домашнім арештом за наказом нової більшовицької влади. Його могила, як і будинок, у якому він мешкав з родиною, не збереглися.

У сучасній українській історіографії вивченню біографії І. Шрага приділено належну увагу². Зокрема, у Чернігові з 2007 р. було проведено 10 науково-практичних конференцій — Шрагівських

¹ Дорошенко Д. Тихий закуток. Гетьманський монастир / підгот. до друку і передм. О. Коваленка // Сіверянський літопис. 1998. № 1. С. 153.

² Щойно вийшло друком видання, яке надає максимально повне уявлення про те, що написано нині про І. Шрага: Ілля Людвигович Шраг : Біобібліографічний покажчик. Чернігів: ЧОУНБ ім. В. Короленка, 2023. 117 с. Видання також містять вступну статтю упорядників Т. Демченко й О. Коваленко (с. 3–14).

читань, присвячених цій знаковій постаті визвольного руху та історії краю другої половини XIX — початку XX ст., видано 5 збірників матеріалів конференцій. Деякі аспекти, дотичні до теми нашої статті, висвітлені в публікаціях І. Старовойтенко [12–13], В. Шандри [15], С. Іваницької [8]. Діяльність та погляди І. Шрага відображено у виданнях, що вийшли з-під пера як його однодумців, так і сучасних авторів. Це довідково-енциклопедичні статті, різнопланові розвідки, монографія. У 1997 р. вийшов збірник документів³, надруковано значну частину інформативного листування І. Шрага з численними адресатами [докладніше див.: 6, с. 102]. У 2022 р. скромно (з огляду на війну), але все ж відзначили 175-ту річницю від дня народження І. Шрага, відбулися Десяті — ювілейні — Шрагівські читання.

Співпрацю І. Шрага із ЗНТШ як наукову проблему, що заслуговує на увагу, досі не вивчено. У статті З. І. Зайцевої серед міст — «наукових центрів, у яких готувалися хронікально-бібліографічні матеріали для *Записок*» [7, с. 122] Чернігів не згадано. Однак, хоч у Чернігові й не було вищого навчального закладу, старовинне місто могло похвалитися неабиякою громадською активністю, особливо земською, та іменами відомих письменників і громадських діячів.

Чернігівське губернське земство ще з кінця 1870-х рр. вважалося одним із найбільш прогресивних в імперії [5, с. 26–36]. Відомий революційний дослідник земства Б. Веселовський серед гласних — представників демократичної інтелігенції, активна діяльність яких здобула позитивну репутацію, назвав Іллю Людвиговича Шрага⁴. Такої ж думки дотримується і сучасний учений Ю. Терещенко. Згадавши прізвища Петра Дорошенка, князя М. Долгорукова, графа Г. Милорадовича, О. Русова, члена київської Громади М. Василенка, Ф. Уманця — автора монографії про І. Мазепу, історик назвав і лідера чернігівської громади Шрага. «Усі ці діячі, — наголосив автор, — дотримувались помірковано-ліберальних поглядів і водночас надзвичайно плідно і всебічно працювали на ниві національ-

³ І. Л. Шраг. Документи і матеріали / упоряд. В. М. Шевченко [та ін.]. Чернігів, 1997. 166 с.

⁴ Веселовський Б. История земства за сорок лет : в 4 т. Т. 4. СПб. : Изд-во О. Н. Поповой, 1911. С. 305, 316.

но-культурного й соціально-економічного відродження України. Ця подвижницька праця була тим більш цінною, що вона здійснювалась в умовах постійного російського асиміляційно-централістського тиску на українську культуру й репресій проти її послідовних носіїв» [14, с. 500].

Першим дослідником історії земств Північного Лівобережжя (Чернігівського й Полтавського), який наголосив на їхній ролі в розгортанні історико-краєзнавчого руху в регіоні як на важливому феномені суспільного життя Чернігово-Сіверщини, був молодий тоді історик, випускник історичного факультету Чернігівського педінституту ім. Т. Г. Шевченка А. Гапієнко⁵. У дисертаційній роботі пошукувач проаналізував друковану продукцію чернігівських земців. В одній із публікацій він зазначив, що земську пресу можна вважати літописом життя суспільства, та підкреслив, що майже одночасно два земства — Чернігівське й Херсонське — звернулися до Комітету міністрів із клопотанням про видання місцевої періодики. У першому випадку це мала би бути земська газета, а в другому — збірник. Уряд дозволив збірник, який мав стати зразком для тих земств, які забажають заснувати друкований орган⁶. Звичайно, цензура ретельно стежила за змістом цих видань. З другого боку, їх критикували за занадто великий обсяг формальної, малоцікавої читачеві інформації. Проте з часом ситуація почала змінюватися на краще. За період від появи в 1869 р. першого ЗСЧГ до фактичного припинення виходу видання 1915 р. опубліковано десятки збірників. Нині у фондах Чернігівської обласної бібліотеки є 248 одиниць зберігання. Це першокласне й всебічне джерело дослідження історії рідного краю. Масив ЗСЧГ містить багато фактографічного матеріалу й оціночних суджень про чернігівських діячів. На жаль, ми й досі не маємо біографічного словника або енциклопедичного довідника відомих постатей місцевого рівня. Робота, яку колись на загальноукраїнському рівні очолив чернігівець Михайло Могиляньський (1873–1942), так і не була завершена [10, с. 16–40]. ЗСЧГ може слугувати унікальним джерелом такої інформації (і огляди

⁵ Гапієнко А. Участь земств Лівобережної України в історико-краєзнавчому русі (1870–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Інститут історії України НАН України. Київ, 1999. 21 с.

⁶ Гапієнко А. Історико-краєзнавчі матеріали в «Земском сборнике Черниговской губернии» // Сіверянський літопис. 1995. № 3. С. 97.

Шрага в ЗНТШ теж можуть стати в пригоді як навігатор у пошуках найвагомішої інформації).

Намір заснувати друкований орган з'явився в чернігівських земців 1867 р., причому перевагу віддали газеті, але дозвіл одержали лише через два роки на видання щомісячника. У збірнику чільне місце посіли офіційні документи: узаконення, розпорядження щодо земств, постанови Чернігівського губернського правління, земська хроніка. Із другої половини 1870-х рр. у збірнику почали друкувати статистичні матеріали та деякі краєзнавчі розвідки, а з середини 1890-х рр. — монографії і відомості з археології, історії, етнографії. На сторінках збірника оприлюднено чимало праць із різних галузей наукових знань. Крім вищеназваних, це дослідження з ґрунтознавства, сільського господарства, кооперації, торгівлі, медицини, ветеринарії, ентомології тощо. Авторами щомісячника були, зокрема, відомі громадські діячі Чернігівщини. Крім уже згаданих, це А. Верзилов, М. Грінченко, П. Добровольський, А. Дядиченко, Г. Коваленко, І. Коновал, В. Хижняков, О. Шликевич та інші. Секретарями редакції збірника в різний час працювали М. Вербицький, І. Шраг, П. Єфименко, В. Самійленко, М. Коцюбинський, І. Коновал (Вороньківський) [4, с. 354–355].

У своїй «Автобіографії» (перша публікація — 1919 р.) І. Шраг назвав кілька видань, із якими він співпрацював як автор: «Правда», «Рада», «Русские Ведомости», «Рідний Край», «Украинский Вестник», «Южные Записки». Щодо публікацій у ЗНТШ було зазначено, що в 90-х рр. ХІХ ст. «в одділі бібліографії» були вміщені огляди ЗСЧГ та праці О. Русова «Описание Черниговской губернии» у 2 т.⁷

Усього, згідно з даними покажчика «Бібліографія ЗНТШ», у львівському науковому збірнику було надруковано 11 оглядів ЗСЧГ [1, с. 60, 69, 78, 89, 100, 111, 121, 137, 148]. Зважаючи на брак повної інформації про херсонські збірники, ми (за деякими винятками) не аналізуватимемо їх. Натомість три невеликі рецензії Шрага в ЗНТШ на праці чернігівських авторів — громадських діячів, близьких до земського руху, цілком вписуються в тему статті [1, с. 90, 106, 124].

⁷ І. Л. Шраг. Документи і матеріали / упоряд. В. М. Шевченко [та ін.]. Чернігів, 1997. С. 57–58.

У листі до М. Грушевського від 26 серпня 1895 р. І. Шраг, відповідаючи згодою на пропозицію підготувати огляд ЗСЧГ, писав: «Охоче виконаю Ваше бажання, тільки прошу дарувати, коли зроблю се в вересні, бо тепер зовсім не маю вільного часу. Я хочу зробити огляд збірника 10, починаючи з 1882 року, з того часу, як змінилися і характер видання, потроху і програма. Почалося його видання аж з 1869 р., але за той час маю зробити зовсім уже коротенький огляд, і зупинюся більше на періоді з 1882 р.; для сіого треба немало часу, щоб перегледіти і перечитати збірник за 12 років [9, с. 28].

Систематизовані дані про публікації Шрага на сторінках ЗНТШ засвідчують, що перший огляд реформованого чернігівського земського збірника побачив світ 1896 р. Обіцянку, дану М. Грушевському, І. Шраг виконав. Варто наголосити, що огляди й рецензії як жанр літературної роботи, яку запропонували Шрагові у Львові, при позірній простоті й доступності, досить складний. Він потребує глибокого володіння тематикою, певного редакторського досвіду, уміння виокремити основне в часом досить строкатих матеріалах і дати належну оцінку з погляду тих цінностей, що їх сповідували земці лівого й помірковано-лівого земського крила: сприяння добробуту населення, піднесення рівня соціальної справедливості. Не менш важливим для І. Шрага та його однодумців було українське питання: зняття заборон з публічного використання української мови, запровадження навчання, принаймні в початкових школах, рідною мовою, відмова від політики всілякого перешкоджання влади розвитку української культури за принципом: «якщо не хочете сприяти, то хоч не заважайте».

Отже, на сторінках «Записок НТШ» І. Шраг опублікував дев'ять оглядів видання «Земский сборник Черниговской губернии» і зробив це здебільшого в розділах «Наукова хроніка» та «Бібліографія»: Т. XIV, 1896, кн. VI, с. 42–49; Т. XIX, 1897, кн. V, с. 25–32; Т. XXV, 1898, кн. V, с. 24–28; Т. XXX, 1899, кн. IV, с. 21–24; Т. XXXVIII, 1900, кн. VI, с. 18–22; Т. XLIII, 1901, кн. V, с. 20–23; Т. XLVIII, 1902, кн. IV, с. 16–21; Т. LVI, 1903, кн. VI, с. 11–13; Т. LXII, 1904, кн. VI, с. 25–27. Крім того, І. Шраг надрукував у розділах «Бібліографія» й «Наукова хроніка» шість оглядів видання «Земский сборник Херсонской губернии» (під псевдонімом Н. П., Л. П. — три, без підпису — також три): Т. XIX, 1897, кн. V, с. 17–25; Т. XXV, 1898, кн. V, с. 28–30; Т. XXXVIII, 1900, кн. VI, с. 23–25; Т. XLIII, 1901, кн. V, с. 23–24;

Т. XLVIII, 1902, кн. IV, с. 21–25. На сторінках ЗНТШ І. Шраг також опублікував три рецензії на окремі праці⁸.

Перший огляд публікацій ЗСЧГ І. Шраг надрукував у ЗНТШ 1896 р.⁹ Текст був розміщений у відділі «Бібліографія (рецензії й справоздання)» з окремою пагінацією. Він кваліфікувався як рецензія, охоплював огляд чернігівських земських збірників із 1867 до 1896 р. У подальшому цей текст став своєрідним лекалом для написання наступних.

Уже в першому огляді досить виразно проявилися особливості Шрагового бачення ролі земства в суспільно-громадському русі. Для Людвигович розпочав огляд історії друкованого органу чернігівських земців із того, що віддав данину ініціаторам його заснування: гласному М. Імшенецькому й тодішньому голові губернської земської управи А. Карпинському. На час написання огляду обидва вже були небіжчики¹⁰. Такий початок виявив одну з характерних рис ставлення І. Шрага до колег по земській діяльності. Він розумів земський рух як організовану діяльність людей, не лише зацікавлених у поліпшенні матеріального становища населення губернії, а й наснажених на громадську активність, гідних поваги за свою безкорисливість. Ця риса вдачі автора виразно простежується навіть у таких, на перший погляд, формальних дописах, як огляди часописів чи інші форми бібліографії.

І. Шраг писав, що Чернігівському земству заборонили видавати газету, але дозволили збірник, щоправда, з дуже обмеженою програмою. На його сторінках могли друкуватися лише укази владних органів та дані про стан земського й міського господарства,

⁸ Верзилов А. Очерк торговли Южной Руси с 1480–1569. Чернигов, 1898. (ЗНТШ. Т. XX. 1899. Кн. IV. С. 10–11); Русов А. Сводная опись Черниговской губернии. Т. I, II. Чернигов, 1898, 1899. (ЗНТШ. Т. XL, 1901. Кн. II. С. 37–39), Матеріали для історії економічного, юридичного й суспільного життя Старої Малоросії, издавані під редакцією Н. П. Василенка. Вып. II. Чернигов, 1902. (ЗНТШ. Т. XLIX. 1902. Кн. V. С. 32–34).

⁹ Шраг І. [Рец. на публ.] Земскій Сборникъ Черниговской губерні. – Чернигов, 1867–1895 // Записки Наукового товариства імені Шевченка / під ред. М. Грушевського. Львів, 1896. Т. XIV. Кн. VI. С. 42–49.

¹⁰ Шраг І. [Рец. на публ.] Земскій Сборникъ Черниговской губерні. – Чернигов, 1867–1895 // Записки Наукового товариства імені Шевченка / під ред. М. Грушевського. Львів, 1896. Т. XIV. Кн. VI. С. 42.

постанови земства тощо. Навіть передруки з офіційної періодики та інформація про роботу інших земств викликали занепокоєння в царській цензури. Імовірно, автора стислої історії ЗСЧГ найбільше обурила заборона друкувати «розвідки й статті літературні, а особливо полемічного характеру»¹¹. На жаль, в огляді немає подробиць понад десятилітньої боротьби земців за розширення видавничої програми, але 1882 р. вони досягли успіху. Із гордістю І. Шраг повідомляв, що в Чернігівській губернії дозволили друкувати монографії, «матеріяли і відомості історичні, археологічні, етнографічні, фізико-географічні, метеорологічні, ентомологічні, про народну освіту»¹². Розширили також інформативну базу про сфери господарчої діяльності, медицини, ветеринарії, статистики; з'явилися нові рубрики — дописи, справоздання, огляди урядових, громадських інституцій, наукових товариств; дописи з повітових земств; судова хроніка й довідки¹³.

І. Шраг зазначив, що земці повною мірою скористалися новими можливостями, указавши на публікації двох справді видатних праць: двотомника Б. Грінченка «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних губерниях» та «Описание Черниговской губернии» О. Русова, перші глави якого з'явилися у VI книжці ЗСЧГ за 1896 р.¹⁴. Узагалі прізвища цих авторів чи не найчастіше згадано в оглядах. Таке враження, що І. Шраг пишався їхньою співпрацею з редакцією земського збірника.

Серед інших новацій у рецензії привертають увагу полемічні замітки — «розправа» А. Шликевича «Лучше-ли жилось в Малороссии за сто лет назад?», яку І. Шраг кваліфікував як «відповідь» на працю П. Червинського «Материалы для оценки земель, угодий. Т. XV. Кролевецкий уезд»¹⁵. Дотримуючись принципу справедливості щодо інших праць, які обіймали всі сфери інтересів земства, Ілля Людвигович назвав ще десятки публікацій, які нині можна оцінити як потужне інформативне джерело з історії Чернігово-Сіверщини

¹¹ Шраг І. [Рец. на публ.:] Земській Сборник Черниговской губернии. — Чернигов, 1867—1895 // Записки Наукового товариства імені Шевченка / під ред. М. Грушевського. Львів, 1896. Т. XIV. Кн. VI. С. 42.

¹² Там само.

¹³ Там само. С. 42—43.

¹⁴ Там само. С. 42.

¹⁵ Там само. С. 44—46.

в цілому. Однак перевагу він надавав проблемам народної освіти, поширенню української книжки, заснування бібліотек.

Серед чернігівських земців було чимало його однодумців. Зокрема, у своїй статті земський діяч із Борзенського повіту Н. Карачевський-Вовк критикував земські школи, бо вони «не виправдовують надій», які на них покладало земство, дають учням «пів-письменство»¹⁶. Очевидно, цензура не пропустила би збірник, якби земець написав правду: причини низької якості знань полягають у національній політиці царської імперії, суттю якої, як відомо, була тотальна заборона української мови. Цитати з допису Н. Карачевського-Вовка, наведені І. Шрагом, сприяють усвідомленню цього явища: навчання й освіта малозрозумілою мовою «не дає засобів для дальшої самоосвіти через читання; такому читанню перешкоджає, з одного боку — нерозуміння наполовину того, що читають, з другого — брак книжок»¹⁷; можливо, тому школярі Борзенщини, «по церковно-слов'янськи читають краще, ніж по-російськи»¹⁸. Учні не можуть переказати прочитаного, бо «багато російських слів зовсім не зрозумілі читачам»¹⁹.

У наступному огляді І. Шраг чимало місця²⁰ приділив аналізу вже згадуваного дослідження О. Русова. Він високо оцінив «історичний огляд Чернигівщини (Чернигівсько-Сіверської землі)», наголосивши, що автор довів: перехід Чернігово-Сіверської землі під владу московитів «не мав особливого впливу на побут селян. Спосіб закріплювання панам і панкам підданих був майже однаковий як в Польській, так і в Московській державі, наслідком чого було, що коли у південній Україні люде повстали, за часи Хмельниччини, проти панства, то і Чернигівська людність пристала до повстання, і люде пішли у “козаки”»²¹.

Не менш ретельно проаналізовано зміст статті «В обороні великоруської мови» О. Білозерського. Хоч І. Шраг і наголосив,

¹⁶ Шраг І. [Рец. на публ.:] Земській Сборникъ Черниговской губерні. – Чернигов, 1867–1895 // Записки Наукового товариства імені Шевченка / під ред. М. Грушевського. Львів, 1896. Т. XIV. Кн. VI. С. 46.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. С. 48–49.

²⁰ Ш. І. [Рец. на публ.:] Земській Сборникъ Черниговской губерні // Записки Наукового товариства імені Шевченка / під ред. М. Грушевського. Львів, 1897. Т. XIX. Кн. V. С. 29–31.

²¹ Там само. С. 29.

що представник відомого борзенського роду «має на меті виявити шкідливість утисків української мови не для неї самої тільки, а й для мови великоруської»²², для обізнаного читача очевидно, що йдеться про пригноблене становище саме української мови. З другого боку, політика царизму гальмувала і розвиток мови доміантної нації. Дошкульно, але справедливо висміював В. Білозерський її наслідки: «Коли доводиться слухати писаря, що читає у волості яку бумагу, або школяра 3 року народньої школи, його читання і пояснення, то чуєш якесь дивовижне з'єднання згуків, зовсім чужих усім відомим мовам: вимова не великоруська і не українська, а якась чудна; ще школяр, повертаючися до хліборобства, повертається і до своєї питомої мови, але писарі і дрібні урядники задержують таку дивовижну вимову, яка однаково прикро вражає як Українця, так і Великороса»²³, — писав він. Єдиний вихід із ситуації автор полемічної статті вбачав у поверненні до викладання в школах українською мовою, треба також «дозволити друкувати українські книжки правописею, заведеною П. А. Кулішом»²⁴.

Утретє І. Шраг звернувся до питання про початкову освіту в Борзенському повіті, аналізуючи доробок автора, що ховався за криптонімом «С. Р.» (імовірно, це був текст Софії Русової). Особливий інтерес викликала публікація «Відносини народа до письменності і книги»²⁵. Її текст був підготовлений на базі матеріалів, зібраних Борзенською повітовою та Чернігівською губернською управами. І. Шраг наголосив на найважливішому висновку статті: «потреба шкільної освіти буде задоволена тільки тоді, коли в повіті буде щонайменше 180 шкіл»²⁶, бо на час збирання даних їх нараховували всього 78. Огляд був уміщений у рубриці «Наукова хроніка». Отже, на конкретних прикладах становища шкільної освіти в одному з південних повітів губернії І. Шраг показав за давніні й болючі проблеми початкової освіти: брак шкіл, заборона української мови не

²² Ш. І. [Рец. на публ.]: Земській Сборникъ Черниговской губернии // Записки Наукового товариства імені Шевченка / під ред. М. Грушевського. Львів, 1897. Т. XIX. Кн. V. С. 29.

²³ Там само.

²⁴ Там само. С. 32.

²⁵ Ш. І. [Рец. на публ.]: Земській Сборникъ Черниговской губернии (Год XXIX) // Записки Наукового товариства імені Шевченка / під ред. М. Грушевського. Львів, 1898. Т. XXV. Кн. V. С. 24–28.

²⁶ Там само. С. 24–25.

тільки як мови викладання, а й навіть для пояснення незрозумілих слів, брак доступної для дитячого віку української літератури. Населення Борзенського повіту — переважно українці, для багатьох цей мовний терор був нестерпний.

І в наступних оглядах І. Шраг не оминав нагоди привернути увагу до мовного питання, що так чи так висвітлювалося в українознавчих працях, уміщених у ЗСЧГ. Зокрема, в огляді за 1898 р. він виокремив три публікації д[обродія] [Григорія] Коваленка: «Земство і місто», «Іван Котляревський» та «Євген Гребінка». І. Шраг писав, що хибу Гребінки його чернігівський біограф убачав у тому, що «він писав найбільше не властивою йому мовою російською, і коли-б не його твори українською мовою, то, на думку автора (Г. Коваленка. — *Т. Д., С. І.*), Україна забула б свого щирого і доброго сина, як забула його російська публіка»²⁷.

В огляді друкованого доробку чернігівських земців Шраг навів цікавий приклад палкого інтересу до української минувшини, цього разу історичної: «В дописі з Глухова подані звістки про панахиду, яку відправлено по гетьману Петру Дорошенку 29 червня 1899 р., з поводу 200-ліття від часу його смерті, у с. Баничах Глуховського повіту, родиною П. Я. Дорошенка, потомка стрієчного брата гетьмана — Василя Дорошенка, що разом з иньшими родичами гетьмана оселився на лівому березі Дніпра і був до кінця XVII століття Ямпольським сотником»²⁸.

Такими істотними деталями автор дає зрозуміти, що Чернігівщина — це українська земля з власною історією і культурою. Крім відомих усій Україні діячів національно-визвольного руху, учених, письменників і журналістів, про яких уже не раз згадано в цій студії, І. Шраг навів десятки імен авторів — дописувачів до ЗСЧГ. Знову ж таки у фокусі його уваги праці тих, хто досліджував різні аспекти становища українців не лише на рідній землі, а й на чужині. Стисло характеризуючи такі публікації, Ілля Людвигович не приховував своїх емоцій. Переконливим прикладом може слугувати фрагмент

²⁷ І. Ш. [Рец. на публ.]: Земский сборник Черниговской губернии // Записки Наукового Товариства імені Шевченка / під ред. М. Грушевського. Львів, 1899. Т. XXX. Кн. IV. С. 23.

²⁸ І. Ш. [Рец. на публ.]: Земский сборник Черниговской губернии // Записки Наукового Товариства імені Шевченка / під ред. М. Грушевського. Львів, 1900. Т. XXXVIII. Кн. VI. С. 22.

огляду статті А. Червинського «Село Великая Весь, Городницького повіту»: поміж інших тем автор «подає відомости про народню бібліотеку, заведену земством у тому селі від двох років; вона має 72 передплатники; обмежена кількість книжок (311 назв і 358 томів), а надто цілковитий брак книжок українських (їх заборонено по нар[одних] библіотеках) примушує часто відмовляти передплатникам, бо деякі за 2 роки встигли перечитати найкращі книжки, які має бібліотека. З нагоди народніх пісень автор висловлює такі думки: хоч і панує погляд, що нар[одна] пісня вмирає під впливом салдатських та фабричних пісень, але єсть ознака того, що в дійсности вона не вмерла і не вмере, бо народ кохає її з запалом; щоб довести свою думку, автор наводить такий приклад: у сусідньому селі, Осняках, спорядили для дітей ялинку на Різдвяні свята, і зорганізовано було хор з дівчат і парубків, які навчилися співати укр[аїнські] пісні — “Та нема гірше нікому”, “Реве та стогне” і інші; з великим замилованнем із запалом вчили вони сих пісень, і їх не забули: і тепер часто можна чути, як їх співають на вулиці»²⁹. Контрастом до цього матеріалу, який не потребує розлогих коментарів, є сюжет авторства І. Шрага з огляду Херсонської губернії, уміщений у цьому самому збірнику: «В Справозданню про педагогічні курси, які відбулися у Херсоні р. 1899, провідник їх, д[обродій] Бунаков, подає загальну характеристику їх, відомости про склад (брало в них участь 232 учителів і учительок), дає вступну промову, виголошену ним при відкритті курсів, в якій він надає велику вагу “народности” і взагалі нар[одного] елементу у школі, але, на диво, говорить виключно про великоросійську народність, про російських письменників і літературу, неначе б він був провідником курсів не в Херсоні, а де-небудь в Тулі; він наводить, напр[иклад] багато цитатів із творів Ушинського про велику вагу народної мови, але розуміє мову виключно великоросійську, яку вважає “рідною” для людности в Херсонщині!»³⁰

Ще більше вражає співвідношення імен в оглядах чернігівського й херсонського збірників. У першому ми нарахували, крім А. Червинського, ще понад 20 авторів (переважно земських чи громадських діячів, учених, лікарів тощо), навіть побіжна згадка про

²⁹ Ш. І. [Рец. на публ.]: Земский Сборник Черниговской губернии // Записки Наукового товариства імені Шевченка / під ред. М. Грушевського. Львів, 1901. Т. XLIII. Кн. V. С. 20–23.

³⁰ Там само. С. 23–24.

знамениту колегію Павла Ґалаґана в Києві працює на українську ідею, у другому — крім д. Бунакова, згадано тільки двох авторів. Певних висновків можна дійти й на основі частоти згадування населених пунктів, повітів, міст та навіть держав. У херсонському огляді це — Ананіївський повіт, крім, звичайно, Херсонської губернії; у чернігівському чимало назв місцевих повітів, сіл і містечок. Чому такий дисбаланс? Річ, звісно, не в тому, що І. Шраґ підігрував «своїм». Як добросовісний оглядач, він описував тільки те, що було опубліковано в збірниках. Херсонські упорядники всю увагу приділяли господарчим питанням, такий підхід і залишив свій слід на сторінках оглядів. До речі, сучасна дослідниця збірника херсонських земців теж майже нічого не пише про проблеми, так чи так пов'язані із запровадженням викладання українською мовою, поширенням книжок рідною мовою, завданнями національного руху [11, с. 415–428].

Мабуть, є якийсь знак долі в тому, що останній огляд І. Шраґа (за 1904 р.) припав на 35-річчя виходу першого збірника чернігівських земців, а завершився вельми цікавим оголошенням: була оприлюднена «простора і докладна» «Програма збирання відомостей археологічних, історичних і етнографічних по Черн[игівській губ[ернії]», складена і видана Чернігівською архівною комісією. Відділи програми такі: «I. Старовина історична і археологічна; II. Старовина юридична (звичаєве право, родинний побут, маєткові відносини, земельні відносини, право карне); III. Народна словесність; IV. Бандуристи (кобзарі), лірники; V. Повіря і забобони; VI. Житло (оселя) і двір; VII. Одіж; VIII. Їжа і пите; IX. Оздоба; X. Нар[одна] музика; XI. Роботи, ремесла, промисли: 1) хліборобство, 2) скотарство, вівчарство і розведення птиці, 3) чумацтво, 4) рибальство і ловецтво, 5) шевство, 6) бжільництво, 7) мирошництво, 8) теслярство, столярство, токарство, 9) колісництво, бондарство і вироби посуду з дерева, 10) кравецтво, 11) торговля»; XII. Жебрацтво»³¹.

Після припинення видання чернігівського земського збірника достойною продовжувачкою справи можна по праву вважати Чернігівську губернську архівну комісію. За період свого існування (1896–1918 рр.) вона опублікувала 12 випусків «Трудов». Як і діяльність

³¹ І. Ш. [Рец. на публ.:] Земскій Сборникъ Черниговской губ[ернии]. Год XXXV // Записки Наукового товариства імені Шевченка / під ред. М. Грушевського. Львів, 1904. Т. LXII. Кн. VI. С. 27.

Чернігівського земства, її праця була високо оцінена. «Усупереч усім труднощам, які доводилося переборювати Комісії, — писав відомий український археограф І. Бутич, — вона залишила помітний слід як в організації збирання історичних джерел та створення архіву й музею, так і в пропаганді старожитностей та публікації документів старожитностей» [2, с. 358–359]. Учений також відзначив наступність публікаторської діяльності Комісії щодо видань більш ранньої доби, зокрема, він згадав і публікації ЗСЧГ, які так щиро пропагував І. Шраг на сторінках ЗНТШ.

На жаль, ми не знаємо, чому після 1904 р. припинилася співпраця І. Шрага з редакцією «Записок НТШ». Можна лише припускати, що позначилися особисті причини: вік, стан здоров'я, нагальна потреба інтенсивніше працювати в царині юриспруденції, щоб забезпечити належні умови існування великої родини. Може, знайшлися інші дописувачі. Можливо, громадська ситуація і політична кон'юнктура підказували М. Грушевському гостріші теми й сюжети. Вимальовувалися нові обрії й перспективи, назрівала революційна ситуація в імперії Романових. Увага обох діячів концентрувалася на трансформаційних процесах в українському національному рухові, який на той час переживав етап політизації і партійної кристалізації.

Проте багаторічна праця непрофесійного історика, яким був у цій ситуації Ілля Шраг, над історією земства, не минула марно. І нині тексти Іллі Людвиговича на шпальтах ЗНТШ вражають багатогранністю, переконливістю фактів, вдалим добором прикладів, розсипом імен людей — від добре знаних і шанованих в Україні та за її межами до майже невідомих, які всі разом, у міру сил і можливостей творили добрі справи та здобували авторитет Чернігівському земству в масштабах держави. Не останню роль у земських колах відігравали й ті гласні, хто задумувався про долю свого народу, його майбутнє. Загалом, ішлося про здобуття незалежності, створення власної держави. На зламі ХІХ–ХХ ст. ця мета здавалася майже нереальною, а земці були назагал людьми практичними. Однак вони розуміли, що потрібно заздалегідь готуватися до того моменту, коли віддалені перспективи стануть нагальною проблемою. А для цього насамперед потрібно було розвивати освіту, творити національну культуру, робити все можливе для збереження й поширення української мови.

Земські діячі українських губерній (і серед них Чернігівська та Херсонська), котрі прагнули максимально використати досить вузь-

кі можливості, що їх надавала земська реформа 1864 р., безперечно заслуговують на пошану нинішніх українців. Не меншої уваги й поцінування варта праця Іллі Шрага, який намагався якнайповніше представити на сторінках редактованих М. Грушевським «Записок НТШ» інтелектуальний доробок регіональних видань (передусім «Земського збірника Чернігівської губернії») і найпродуктивніших авторів-літераторів, чия доля на той час була пов'язана з Черніговом. Обидва діячі мислили категоріями української соборності (насамперед духовної, культурної, організаційної), обидва розглядали «Записки...» і науковий осередок у Львові як вогнище національної культури, як прообраз української академії наук, і в спільній самовідданій праці бачили запоруку майбутнього вільної суверенної України в родині європейських народів.

1. Бібліографія Записок Наукового Товариства імені Шевченка. Т. I–CCXL / уклад. В. Майхер; ред. і автор передм. О. Купчинський. Львів, 2003. 739, [1] с. (Науково-довідкові видання. Серія 1. Бібліографія / Наук. т-во імені Шевченка, Комісія бібліографії і книгознавства; т. 13).
2. Бутич І. Чернігівська губерньська учена архівна комісія 1896–1918 років // До джерел : зб. наук. пр. на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя / Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, НАН України : у 2-х т. Т. 1. Київ ; Львів, 2004. С. 358–372.
3. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка 1892–1934. Нью-Йорк ; Дрогобич ; Львів : Українське історичне товариство, 2006. 384 с. : іл. (Серія Грушевськіяна. Т. 8.).
4. Демченко Т. «Земский сборник Черниговской губернии» // Енциклопедія історії України : в 10 т. Т. 3 : Е-Й / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2005. С. 354–355.
5. Демченко Т. Батько Шраг. Чернігів : Деснянська правда, 2008. 264 с.
6. Демченко Т., Іваницька С. Петро Стебницький та Ілля Шраг в епістолярному спілкуванні: рік 1916-й // Пам'ятки : археографічний щорічник. Київ, 2012. Т. 13. С. 98–125.
7. Зайцева З. «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка»: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914 рр.) // Український історичний журнал. 2004. № 5. С. 122–134.
8. Іваницька С. Конструювання меморіального образу Іллі Шрага у публіцистиці та мемуарах Сергія Єфремова // Шрагівські читання : зб.

- статей і матеріалів / відп. ред. О. Б. Коваленко. Чернігів, 2018. Вип. 4. С. 76–87.
9. Катренко А. М., Катренко Я. А. Їх об'єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України і її народу: листи І. Л. Шпрага М. С. Грушевському // Пам'ятки : археографічний щорічник. Київ, 2009. Вип. 10. С. 14–57.
10. Ляшко С. Біографічна довідкова справа в Україні (60-ті рр. XIX – 40-і рр. XX ст.) : нариси історії. Запоріжжя : Дике Поле, 2006. 88 с.
11. Макієнко О. А. Біля витоків земської періодики в Україні: «Сборник Херсонского земства» (1868–1906 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ, 2011. Вип. XIX. С. 415–428.
12. Старовойтенко І. Ілля Шраг у громадсько-культурних та видавничих заходах української громади початку XX ст. // Шрагівські читання : зб. статей і матеріалів / відп. ред. О. Б. Коваленко. Чернігів, 2011. Вип. 1. С. 25–35.
13. Старовойтенко І. Чернігів та Чернігівщина у віддзеркаленні матеріалів першої щоденної української газети Наддніпрянщини «Громадська думка» (1906 р.) // Шрагівські читання : зб. статей і матеріалів / відп. ред. О. Б. Коваленко. Чернігів, 2012. Вип. 2. С. 17–43.
14. Терещенко Ю. Довге XIX століття: спротив асиміляції. Київ : Темпора, 2022. 840 с.
15. Шандра В. Ілля Людвигович Шраг у відстоюванні правомірності використання української мови // Шрагівські читання : зб. статей і матеріалів / відп. ред. О. Б. Коваленко. Чернігів, 2014. Вип. 3. С. 18–26.

REFERENCES

1. Maikher, V. (Comp.), Kupchynskyi, O. (Ed.). (2003). *Bibliografija Zapsok Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka. T. 1-240. [Bibliography of the Notes of the Shevchenko Scientific Society. Vols. 1-240]*. Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
2. Butych, I. (2004). Chernihivska hubernska uchena arkhivna komisiia 1896-1918 rokiv [Chernihiv Provincial Academic Archival Commission of 1896-1918]. In *Do dzherel: Zb. nauk. pr. na poshanu Oleha Kupchynskoho z nahody yoho 70-richchia [To the sources: Collection of scientific works in honor of Oleg Kupchinsky on the occasion of his 70th birthday]* (Vol. 1, pp. 358-372). Kyiv; Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
3. Vynar, L. (2006). *Mykhailo Hrushevskyyi i Naukove tovarystvo im. Shevchenka 1892-1934 [Mykhaylo Hrushevsky and the Shevchenko Scientific Society*

- 1892-1934]. New York, NY; Drohobych; Lviv, Ukraine: Ukrainske istorychne tovarystvo. [In Ukrainian].
4. Demchenko, T. (2005). "Zemskii sbornik Chernigovskoi gubernii" ["Zemstvo Collection of Chernigov Province"]. In V. A. Smolii (Ed.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy [Encyclopedia of the history of Ukraine]* (Vol. 3, pp. 354-355). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].
 5. Demchenko, T. (2008). *Batko Shrah [Father Shrag]*. Chernihiv, Ukraine: Desnianska pravda. [In Ukrainian].
 6. Demchenko, T., & Ivanytska, S. (2012). Petro Stebnytsky ta Illia Shrah v epistoliarnomu spilkuvanni: rik 1916-i [Petro Stebnytsky and Illya Shrag in epistolary communication: The year 1916]. *Pamiatky: Arkheohrafichnyi Shchorichnyk*, 13, 98-125. [In Ukrainian].
 7. Zaitseva, Z. (2004). "Zapysky Naukovoho Tovyarystva im. Shevchenka": Zapochatkuvannya ta shliakh do akademichnoho standartu (1892-1914 rr.) ["Notes of the Shevchenko Scientific Society": The beginnings and the path to an academic standard (1892-1914)]. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, 5, 122-134. Ukraine. [In Ukrainian].
 8. Ivanytska, S. (2018). Konstruiuvannya memorialnoho obrazu Illi Shraha u publitsystytsi ta memuarakh Serhiia Yefremova [Constructing the memorial image of Illya Shrag in Serhiy Yefremov's journalism and memoirs]. *Shrahivski Chytannia*, 4, 76-87. [In Ukrainian].
 9. Katrenko, A. M., & Katrenko, Ya. A. (2009). Yikh obiednuvaly spoviduvani demokratychni idealy ta liubov do Ukrainy i yii narodu: Lysty I. L. Shraha M. S. Hrushevskomu [They were united by their professed democratic ideals and love for Ukraine and its people: Letters of I. L. Shrag to M. S. Hrushevsky]. *Pamiatky: Arkheohrafichnyi Shchorichnyk*, 10, 14-57. [In Ukrainian].
 10. Liashko, S. (2006). *Biohrafichna dovidkova sprava v Ukraini (60-ti rr. 19 – 40-i rr. 20 st.): Narysy istorii [Biographical reference files in Ukraine (60s of the 19th – 40s of the 20th centuries): Essays on history]*. Zaporizhzhia, Ukraine: Dyke Pole. [In Ukrainian].
 11. Makiienko, O. (2011). Bilia vytokiv zemskoi perodyky v Ukraini: "Sbornik Khersonskogo zemstva" (1868-1906 rr.) [At the origins of zemstvo periodicals in Ukraine: "The Collection of the Kherson Zemstvo" (1868-1906)]. *Problemy Istorii Ukrainy XIX – Pochatku XX st.*, 19, 415-428. [In Ukrainian].
 12. Starovoitenko, I. (2011). Illia Shrah u hromadsko-kulturnykh ta vydavnychykh zakhodakh ukrainskoi hromady pochatku 20 st. [Illya Shrag in the social, cultural, and publishing activities of the Ukrainian community in the early 20th century]. *Shrahivski Chytannia*, 1, 25-35. [In Ukrainian].

13. Starovoitenko, I. (2012). Chernihiv ta Chernihivshchyna u viddzerkalenni materialiv pershoi shchodennoi ukrainiskoi hazety Naddnyprianshchyny "Hromadska dumka" (1906 r.) [Chernihiv and Chernihiv Region in the reflection of the materials of the first daily Ukrainian newspaper of the Naddnyprianshchyna "Hromadska Dumka" (1906)]. *Shrahivski Chytannia*, 2, 17-43. [In Ukrainian].
14. Tereshchenko, Yu. (2022). *Dovhe 19 stolittia: Sprotyv asymlitatsii [The long 19th century: Resistance to assimilation]*. Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
15. Shandra, V. (2014). Illia Liudvyhovych Shrah u vidstoiuvanni pravomirnosti vykorystannia ukrainiskoi movy [Illya Ludvigovich Shrag in defending the legitimacy of the use of the Ukrainian language]. *Shrahivski Chytannia*, 3, 18-26. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 30.05.2023

Tamara DEMCHENKO, Candidate of Sc. (History), Associate Professor, Member of National Union of Local Historians of Ukraine, Honored Education Worker of Ukraine (Chernihiv, Ukraine);

Svitlana IVANYTSKA, D.Sc. (History), Associate Professor, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko (Sumy, Ukraine).

Publications of Illya Shrag in "Notes of the Shevchenko Scientific Society": Representation of the intellectual development of the regions (1897-1904).

The goal of the work. The authors aim to trace the history of Illya Shrag's collaboration with "Notes of the Shevchenko Scientific Society" (1897-1904), analyze the problems of his texts, the main directions and themes, find out what significance Illya Shrag's publications had for the Ukrainian national movement and in what way helped to publicly present the intellectual achievements of the regions. **Research methodology.** The work is based on the methodological principles of systematicity, historicism, anthropology, and interdisciplinarity. Special historical methods (historical-genetic, historical-chronological, comparative, historical-typological, biographical), methods of historical source studies (heuristic, classification, scientific-critical) were used. **Scientific novelty:** until now, this story has not been in the focus of attention of historians; the authors for the first time found out the history of the cooperation of the Chernihiv lawyer with the publication of M. Hrushevsky "Notes of the Shevchenko Scientific Society" (Lviv), systematized the data on the publications of Illya Shrag in the "Notes of

the Shevchenko Scientific Society, proved that the focus of I. Shrag's attention was always the "Zemstvo collection of Chernihiv province", as well as the most valuable works of Ukrainian writers and researchers whose lives were connected with Chernihiv and the zemstvo; Shrag used the opportunity to submit reviews in the columns of "Notes of the Shevchenko Scientific Society" with the aim of promoting the achievements of Ukrainian culture, proving the importance and necessity of education and enlightenment in the Ukrainian language as a native language for the peasantry. **Conclusions.** The analyzed texts of I. Shrag prove that the Zemstvo officials, who sought to make the most of the rather narrow opportunities provided by the Zemstvo reform of the mid-1860s, deserve the respect and attention of today's Ukrainians. Equally worthy of attention and appreciation is the work of Illya Shrag, who tried to present the intellectual output of regional publications (in this case, the materials of the "Zemstvo collection of Chernihiv province") and the most productive authors in the literary sense, whose fate at that time was connected with Chernihiv, on pages edited by M. Hrushevsky "Notes of the Shevchenko Scientific Society".

Key words: Illya Shrag, Mykhailo Hrushevsky, "Notes of the Shevchenko Scientific Society", language issue.